

MUHAMMED ES'AD DEDE'NİN ŞERH-İ MESNEVÎ'DE REFERANS ALDIĞI KAYNAKLAR

The Sources that Muhammed Es'ad Dede Takes as Reference in His Commentary

Doç. Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI

Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, Van, Türkiye. mehmetnuriedb@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received:
11.10.2022

Kabul/Accepted:
05.12.2022

Sayfa/ Page:
24-40

Öz

Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'si Türk kültür hayatında toplumun her kesiminden insanların iltifatına mazhar olmuş nadir eserlerden biridir. Esas gayesi tasavvuf adabının gerektirdiği dünya görüşünü salıklere aktarmak olan Mesnevî, anlatım katmanları itibarıyla zahiri yönünden ziyade batını yönü ağır basan bir yapıttır. Mesnevî'nin bütün yönleriyle toplum tarafından anlaşılmasını gaye edinen şerh geleneği, XV. yüzyılda başlamış ve günümüze kadar halen devam etmektedir. Şarihin dünya görüşü, kültürel alt yapısı, tarikat mensubiyeti ve Mesnevî'ye yaklaşım tarzına göre farklılık gösteren Mesnevî şerhleri, izah esnasında yararlanılan kaynaklar bakımından da kayda değer bir niteliğe sahiptir. İlk Mesnevî şerhinden başlayarak şarihlerin başta dinî ve tasavvufî kaynaklar olmak üzere lügat, gramer, din dışı şiirler ile tarih ve biyografi gibi birçok kaynaktan yararlandıkları görülür. XIX. yüzyıl şarihlerinden Muhammed Es'ad Dede'nin Mesnevî Şerhi'nde yaklaşık ellinin üzerinde kaynak kullanması bu hususta dikkatleri celp etmektedir. Muhammed Es'ad Dede, gerek almış olduğu iyi eğitim gerekse kitaplara düşkün oluşundan kaynaklanan araştırmacı kimliğinden dolayı şerhinde kaynak yelpazesini geniş tutmuş ve farklı alanlarda yazılmış birçok kitaptan yararlanmıştır. Bu çalışmada evvela Türkçe Mesnevî şerhlerinde kaynak kullanımı ve Muhammed Es'ad Dede'nin entelektüel kimliği ile bu kimliğin şerhine nasıl yansdığı üzerinde durulacaktır. Akabinde şarihin şerhinde tespit edilen kaynakların genel bir tasnifi yapılarak bu kaynakların istifade edilme yönleri ile ilgili bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mesnevî Şerhleri, Kaynak Kullanımı, Muhammed Es'ad Dede, Kaynak Tasnifi.

Abstract

Mevlânâ's *Mesnevî-i Ma'nevî* is one of the rare works that has been complimented by people from all walks of life in Turkish cultural life. Masnavi, whose main purpose is to convey the world view required by mysticism to the devotees, is a work that outweighs its esoteric aspect in terms of its layers of expression. The tradition of commentary, which aims to understand *Mesnevî* by the society with all its aspects, started in the 15th century and still continues until today. *Mesnevî* commentaries, which differ according to the commentator's worldview, cultural background, sectarian affiliation and approach to Mathnawi, are also noteworthy in terms of the sources used during the explanation. Starting from the first *Mesnevî* commentary, it is seen that the commentators benefited from many sources such as primarily religious and mystical sources, lexicon, grammar, non-religious poems, history and biography. The fact that Muhammed Es'ad Dede, one of the 19th century commentators, used more than fifty sources in his Mathnawi Commentary attracts attention in this regard. Muhammed Es'ad Dede, due to the good education he received and his researcher identity due to his fondness for books, kept the range of sources in his commentary wide and benefited from many books written in different fields. In this study, firstly, the use of resources in Turkish *Mesnevî* commentaries and the intellectual identity of Muhammed Es'ad Dede and how this identity is reflected in his commentary will be discussed. Afterwards, a general classification of the sources identified in the annotation of the commentator will be made and information will be given about the ways of using these sources.

Keywords: Mathnawi Commentaries, Use of Sources, Muhammed Es'ad Dede, Classification of Sources

Atıf/Citation: Çınarcı, M. N. (2022). Muhammed Es'ad Dede'nin şerh-i mesnevî'de referans aldığı kaynaklar, *International Journal of Filologia* ISSN: 2667-7318 5(8), 24-40

Bu çalışma 25-28 Eylül 2019 tarihinde Van'da yapılan "I. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Giriş

Edebi eserlerin izahına yönelik yapılan şerhler, Klasik Türk edebiyatında önemli bir yer tutar. Tarihsel süreçte dinî tasavvufî ya da edebî bir eseri şerh etme ihtiyacı genellikle anlaşılması güç olduğuna inanılan metinlerin hedef kitle tarafından daha iyi anlaşılmasına yönelik yapılan faaliyetlerle ortaya çıkmıştır. Aslında bir bakıma Müslüman coğrafyada *Kur'an-ı Kerim*'in açıklanmasına dayanan tefsirler, İslam medeniyetine mensup toplulukların kültürel hayatlarına dinî, tasavvufî ve edebî eserlerin şerhleri şeklinde yansımıştır. Şerh yapma ihtiyacının hissedildiği metinler “başta temel hadis ve fıkıh kitapları olmak üzere esmâ-i hüsnâ ve dua mecmuaları, akâidle ilgili eserler, hilye-i nebilî vb. çok sayıda dinî telifâtın yanı sıra dil, gramer ve astronomi sahalarında yazılmış eserlerden meydana gelmektedir (Ceylan, 2000, s. 20). Şerh yapılan eserlerin başında her ne kadar dinî metinler gelse de İslam kültüründe dinî ve edebî metinlerin yanı sıra felsefe, tıp, mantık ve belagat gibi ilimlerle ilgili nesir veya nazımla kaleme alınmış metinler de şerh edilmiştir.

Klasik ifadeyle şarihin şerhini yazma amacı genellikle esas alınan metni daha iyi anladığı gayesiyle ortaya çıkar. Tabii şarihin bu anlatım esnasında hitap ettiği kişiler tarafından daha iyi anlaşılması şerhin kıymetini bir kat daha arttırmıştır. Şerh ettiği metne hâkim olamayan yani bir bakıma yerinde tespit yapamayan şarihlerin başka şarihler tarafından eleştirildikleri görülür. Şerh edebiyatında *Mesnevî* dışında en çok şerh edilen metinler, Farsça klasikler olarak adlandırılan *Gülistân*, *Bostân*, *Mantiku't-tayr* ve *Hâfiz Divanı*'dır. Bunun yanında Niyazî-i Mısrî ve Yunus Emre gibi tanınmış mutasavvıfların bazı Türkçe şiirlerinin de şerh edildiği, hatta kimi şarihlerin önce şiiri söyleyip sonra kendi şiirlerini şerh ettikleri bile görülür (Güleç, 2008, s. 137). Bu bakımdan yerli ve yabancı el yazması kütüphanelerde özellikle Osmanlı döneminde kaleme alınmış yüzlerce şerh metni mevcuttur. Edebiyatımızda Arapça ve Farsça yazılmış metinlere yapılan şerhlere bakıldığında bu şerhlerin esas aldıkları metinlerin yazılışlarına göre divanlar, dini-ahlaki-didaktik eserler, lügatler ve muhtelif nazımları esas alan şerhler (Yılmaz, 2007, s. 278-289) şeklinde dört ana grupta toplandıkları görülür.

Yukarıda isimleri zikredilen eserler içerisinde hiç şüphesiz Mevlânâ'nın kaleme aldığı *Mesnevî*'nin müstesna bir yeri vardır. “1260-1267 yılları arasında kaleme alınan eserin yazılışının üzerinden tam 749 yıl geçmesine rağmen *Mesnevî*'nin tamamını kapsayan Türkçe şerh sayısı, bugünkü tespitlerle altıdır. Öte yandan *Mesnevî*'nin bir bölümüne ve şarih tarafından seçilen kimi beyitlerin şerhine dayalı şerhler de işin içine katıldığında bu sayı kırkın üzerine çıkmaktadır.”(Özdemir, 2016, s. 465). Anadolu insanı tarafından bu denli teveccüh gösterilen bir eserin hemen hemen her yüzyılda farklı şarihler tarafından şerhlerinin yapılması gayet olağan bir durumdur. Tabii şerh edilen metin *Mesnevî* gibi iç içe geçmiş anlam katmanlarına sahip bir eserse şarihin işi bir kat daha zorlaşmaktadır. Nitekim böyle bir metni şerh edebilmek için birçok ilme vakıf olmak ve özellikle şerh edilecek metnin yazıldığı dili çok iyi bilmek gerekmektedir.

Metni, okuyucusuna daha anlaşılır bir şekilde sunma iddiası taşıyan şarihin ilk hareket noktası hiç şüphesiz referans olarak seçtiği kaynaklardır. Çünkü sadece *Mesnevî* değil İslam ve tasavvuf merkezli herhangi bir eserin izahı için *Kur'an*, hadis, kelam, fıkıh, belagat, gramer vb. konular hakkında malumat sahibi olmak icap eder. Bu yüzden Osmanlı döneminden günümüze kadar yapılan *Mesnevî* şerhlerinde şarihlerin farklı konularda yazılmış birçok kaynaktan istifade ettikleri görülmektedir. XIX. yüzyılın önemli *Mesnevî* şarihlerinden Muhammed Es'ad Dede'nin de *Şerh-i Mesnevî* adlı eserinde farklı birçok bilim dalında kaleme alınmış kaynaklardan yararlandığı görülür. *Kur'an-ı Kerim*'de yer alan ayetler, Hazreti Peygamber'in sarf ettiği sözlerden müteşekkil hadisler, tefsir kitapları, Arapça ve Farsça sözlükler, tasavvufî eserler ile farklı müellifler tarafından yazılmış olan *Mesnevî* şerhleri şarihin müracaat ettiği kaynaklardan sadece birkaçıdır.

1. TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNDE KAYNAK KULLANIMI

Muhammed Es'ad Dede'nin şerhinde kullandığı kaynaklar ve bu kaynakların nasıl bir tasnife tabi tutulacağına geçmeden önce klasik Türk edebiyatında kaleme alınan *Mesnevî* şerhlerinde kaynak kullanımının nasıl bir seyir izlediğine dair genel bir bilgi verilecektir. Yazın literatüründe tarih boyunca anlaşılması zor olan metinlerin devrin entelektüel kimliğine sahip aydınlar tarafından izah edilmeye çalışıldığı bilinen bir gerçektir. Bu izah edilme gayreti genellikle hedef metnin zor anlaşılabilir bir yapıya sahip olması ve metnin açıklanmasıyla birçok kişi tarafından anlaşılacağı gayesiyle ortaya

çıkarmak. Esasen bu anlaşılma faaliyetini şerhlerin teşekkülünden çok daha öncelere götürmek mümkündür. *Kur'an-ı Kerim*'in nüzulundan sonra onun toplum katında daha iyi anlaşılması için tefsirler yazılmıştır. Tefsirlerde çoğunlukla surelerde, ayetlerde geçen ve ancak erbabının iyi bildiği, umumun tam olarak haberdar olmadığı mühim noktalar izah edilmeye çalışılır (Kılıç, tarihsiz, s.363).

Bu açıdan Kur'an tefsirlerinin özellikle izah hususunda şerhlere kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Hatta müfessirlerin de *Kur'an-ı Kerim*'i izah etmek için çeşitli kaynaklara başvurdukları bilinmektedir. Nitekim tefsir erbabı geçmişten bugüne kadar tefsir türlerini rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri şeklinde iki başlık halinde ele almışlardır. İlk başlığın hareket noktasını yani bir anlamda kaynaklarını Kur'an-ı Kerim, Hazreti Peygamber'in sünneti, sahabe ve tabiunun sözleri teşkil etmektedir. Rivayet tefsiri kaynakları bize ayetlerin manalarını, kıraat vecihlerini, muhkem ve müteşabih olanlarını nüzul sebeplerini, nasih ve mensuhu bildirir (Bilmen, 1961, s. 109). İkinci başlık yani dirayet tefsirinin kaynakları ise Arap dili ve edebiyatı, dini ve felsefi ilimler ile çeşitli müspet ilimlerden müteşekkildir. XIV. yüzyılın önemli müfessirlerinden Bedreddin-i Zerkeşi, tefsir kitabı olan *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserinde tefsir esnasında müracaat edilmesi gereken kaynakları şöyle sıralamaktadır:

-Resulullah'dan nakl olunan tefsir. Bu tefsirde zayıf ve uydurma tefsirlerden sakınmak gerekir.

-Sahabe sözü. Resulullah'dan sonra Kur'an'ı en iyi anlayanlar onlardı. Çünkü onlar Peygamber ile birlikte bulunmuşlar ve ayetlerin nüzulünü müşahade etmişler, hatta olayları bizzat yaşamışlardır. (Tabiun'un tefsiri hakkında ihtilaf olduğu için Zerkeşi, bu hususta sadece farklı görüşleri anlatır ve Tabiun'un tefsirini müstakil bir kaynak olarak değerlendirmez.)

-Arap dili. Kuşkusuz, Kur'an Arap dili ile inmiştir. Dolayısıyla onu Arap dili ve edebiyatı ile tefsir etmek caizdir.

-Lafzın manasından ve yüksek seviyede din bilgisinden yararlanılarak yapılan tefsir (Gümüş, 1990, s. 29).

Görüldüğü gibi şerhe kaynaklık eden tefsirlerde de müfessirler ayetlerin izahı için birçok kaynağa müracaat etmişlerdir. Diğer taraftan didaktik içerikli olduğu halde izah gibi bir gayesi olmayan *Mesnevî*'de dahi Mevlânâ'nın değişik kaynaklardan yararlandığı görülür. Mevlânâ, eserinde 750'den fazla ayete gönderme yapmış; (Çelik, 2005, s. 681) 745 adet hadisten istifade etmiştir (Güleç, 2008, s. 50). Bunların haricinde Sultânü'l-'Ulemâ (Âlimlerin Sultanı) diye anılan babası Bahaeddin Veled olmak üzere, gerek Batı kültüründe önemli yer tutan Yunan filozoflarının gerekse Doğu kültüründe hala önem verilen *Fusûsü'l-hikem*'in yazarı Muhyiddin Arabi, *Hadikatü'l-hakika*'nın yazarı Senâî, *Mantiku't-tayr*'ın yazarı Feridüddin-i Attâr, *Kelile ve Dimne*'nin yazarı Beydaba gibi isimler de eserleriyle *Mesnevî*'nin kaynaklarını oluşturmuşlardır (Güleç, 2008, s. 56).

Mesnevî'yi Türkçe şerh etme geleneği 1436 tarihinde Müiniddin b. Mustafa tarafından kaleme alınan *Mesnevî-i Muradiyye* adlı eserle başlamış ve bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir. *Mesnevî-i Muradiyye*'nin yazıldığı tarihten günümüze kadar hemen her yüzyılda birden fazla Türkçe *Mesnevî* şerhi yazılmıştır. Yapılan bu şerhler bazen *Mesnevî*'nin birkaç beytine bazen birkaç cildine bazen de altı cildin tamamına yapılmıştır. Mustafa Şem'î XVI, İsmail Rüsûhî XVII, Muhammed Murad Molla XIX, Ahmed Avni Konuk, Tâhirü'l-Mevlevî ve Abdülbaki Gölpınarlı XX. yüzyılda *Mesnevî*'nin tüm ciltlerini şerh eden şarihlerdendir. İsmi zikredilen şerhler özelinde yaptığımız araştırmada¹ kaynakların nitelikleri ve şerhlere oluşturdukları dayanak açısından onları şu başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.

1. Dinî Kaynaklar

1.1. Temel Kaynaklar

1.1.1. Kur'an-ı Kerim

1.1.2. Hadisler

1.1.3. İncil ve Tevrat

1.2. Yardımcı Kaynaklar

- 1.2.1. Tasavvufî Kaynaklar
 - 1.2.1.1. Fikrî Kaynaklar
 - 1.2.1.2. Edebî Kaynaklar
- 1.2.2. Dinî-Ahlaki-Didaktik-Milli Eserler
- 1.2.3. Kur'an-ı Kerim Tefsirleri ve Hadis Kitapları
- 1.2.4. Kelam, Fıkıh, Akaid
- 1.2.5. Dinler Tarihi, Evliya Menkıbeleri ve Milli Şahsiyetler
2. Lügatler ve Gramer Kitapları
3. Mesnevî Şerhleri ve Diğer Şerhler
4. Din Dışı Şiirler
5. Mevlânâ ve Şarihin Kendi Eserleri
6. Tarih ve Biyografi Kitapları
7. Diğer Eserler (Belagat, Astronomi, Felsefe vb.)

Mesnevî şerhlerinin hemen hemen hepsinde referans olarak istifade edilen kaynakların başında *Kur'an-ı Kerim* ve hadisler gelmektedir. Mevlânâ'nın eserini Kur'an'ın gizli manalarını ortaya koyan (keşşâfü'l-Kur'an) bir kitap olarak tarif etmesi *Mesnevî*'nin sadece saliklere tasavvufî bilgiyi öğretmek dışında tefsir yönünün de olduğunu göstermektedir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde hümanist bir tavırla insanı merkeze alıp onu kâinatın en değerli varlığı olarak tanıtmayı tamamen İslam dini içerisinde teşekkül etmiş Kur'anî bir bakış açısıdır. Dolayısıyla dinin temel değerlerini esas alan böyle bir metnin çözümünde şarihler, öne sürdükleri açıklamaları ispatlamak amacıyla şerhlerinde sık sık ayet ve hadisler kullanmışlardır:

“Der-miyân-ı kavm-ı Mûsâ çend kes

Hazret-i Mûsâ ‘aleyhi’s-selâmun kavmi içinde birkaç kimse

Bî-edeb guftend kû sîr ü ‘ades

edepsiz ya'nî edeb ri'âyet itmeyüp kanı sîr ü ‘ades didiler ya'nî sîr ü ‘ades gerek didiler. Sîr sarımsak, ‘ades mercüme kavluhu Ta'alâ “Yâ benî İsrâ'ile' zkurü nimetiye' lletî en' amtu ‘aleykum”² hasebince âsmândan nüzül iden ni'met-i Rahmânîyi terk idüp hâk-ı kesîfden süflî olan ta'âmları taleb eylediler.” (Dağlar, 2009, s. 247).

Şarihler, Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin yanı sıra Hazreti Peygamber'in sözleri olan hadislere de yer vermişlerdir:

“Guft ey zen tü zeni yâ bu'l-hazen

Fakr fahr âmed merâ berser mezen

Ol merd zene hitâb ü 'ikâb didi ki ey zen sen zen misin yâhud hüzn sâhibi misin (ki bana bu kadar tevbih u takrî'ler eylersin imdi tahakkuk anı zen sen bil ki) fakr bana fahr geldi başuma urma. Ya'nî ta'n tevbih kılma ki Server-i kâyinât ‘aleyhi ekmelu't-tahiyyât “el-fakru fahrî ve bihi eftehiru”³ buyurmuşdur.” (Tanyıldız, 2010, s. 917).

Şarihler İslam dininin temel kaynakları olan ayet ve hadisler dışındı yine kaynağını dinden alan tasavvuf, tefsir, fıkıh, akaid, dinler tarihi ile evliya menkıbeleri gibi yardımcı kaynaklardan da beslenmişlerdir. *Mesnevî*, esas itibariyle tarikat erbabına tasavvufî düşünüşün her mertebesini aktarmak gayesiyle yazılmıştır. Nitekim Mevlânâ, kendisini tasavvufî mesnevî geleneği içinde Senâî ve Attâr çizgisinin bir devamı olarak görür ve bu ikisi hakkında övücü ifadeler kullanır (Ceyhan, 2004, s. 327). Ahmed Eflakî'nin *Âriflerin Menkıbeleri* adlı kitabından aktardığına göre Hüsamettin Çelebi, Mevlânâ'ya muhibbanlarının Hâkim Senâî'nin *İlâhinâme*'si ile Attâr'ın *Mantıku't-tayr*'ını zevkle okuduklarını kendisinin de müritlere bu tarzda bir hatıra bırakması gerektiğini ifade ettikten sonra

Mevlânâ'nın sarığından Mesnevî'nin ilk 18 beytini çıkarıp Çelebi'ye verdiğini belirtir (Ahmet Eflaki, 1973, s. 167).

Devrinde klasik olarak kabul edilen tasavvufi eserlerin Mevlânâ'nın düşünsel hayatı üzerindeki tesiri, şarihleri de *Mesnevî*'yi şerh ederken bu tasavvufî eserleri yazan mutasavvıfların görüşlerine müracaat etmeyi zaruri kılmıştır. *Mesnevî* şerhlerinde müracaat edilen tasavvufî kaynakları iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki tasavvufu ve onun genel prensiplerini doğrudan anlatan ve genellikle nesir halinde kaleme alınmış İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*, *Fusûsü'l-Hikem*, İmam Gazalî'nin *İhyâ u Ulûmu'd-dîn*, Şihabüddin Sühreverdi'nin *Avârifü'l-Ma'ârif*'i gibi fikrî eserlerdir. İkincisi ise tasavvufu genellikle şiir halinde aktaran ve bir kısmı tahkiye yollu anlatıma dayanan Attâr'ın *Mantıku't-tayr*, Yahya Şebüsteri'nin *Gülşen-i Râz*, Sultan Veled'in *İbtidânâme* ve Aziz Mahmud Hüdâyî'nin *Divân*'ı gibi edebi eserlerdir.

“Cehennem yedi deryâyı içer; o halk yakıcının harâreti eksilmez.

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber Muhyiddîn ibn Arabî hazretleri Fütûhât-ı Mekkiyye'lerinde cismânî cehennem havâ-yı hârdan ibâret bulunduğunu yazarlar. Bu havâ-yı hârrın nazîri, fezâda buhâr-ı nârî hâlinde bulunan küre-i şemsdir.” (Konuk, 2011, 418).

“Her yekî kavlist zid hem-digerî

Çün yekî bâşed yekî zehr ü şeker

...Mana-yı beyt budur ki; her biri her birinin zıdd u muhâlifi bir kavldir. Yani tevâmirde münderic olan akvâl ve vesâyâdan her biri mü'eddâda âhire muhâlifdir. ...Nitekim Hazret-i Hüdâyî kuddise sırruhû nazmında gelir;

Vahdet şarâbın kim içe

Fânî alâyıkdan geçe” (Güleç, 2002, s. 211)

Mesnevî şerhleri, tercüme esaslı bir yapıya sahip oldukları için filolojik yönleri daha ağır basar. Bu şerhlerin icra tarzına bakıldığında şarihlerin evvela esas alınan metni tercüme ettikleri akabinde ise kimi kelime ve kavramları ait oldukları dilin filolojik ve anlamsal yapısına göre açıkladıkları görülür. Şarih, tercüme ve izah etkinliği boyunca metnin yazıldığı dile ait sözcüklerin anlamları ve dilbilgisi kuralları hakkında bilgi vermek amacıyla lügatlere ve kavaid kitaplarına başvurur. Şerh yaptığı metnin dilini çok iyi bilen şarih, metni tercüme etmesine rağmen okuyucu tarafından bilinmesini istediği kimi sözcüklerin lügatî manasını ayrıca açıklama ihtiyacı hisseder. Bazen de lügat manasını verdiği sözcüklerin aynı manada kullanıldığı *Kur'an-ı Kerim* ve Fars klasiklerindeki benzer örneklere yer verir. Mesnevî'nin yazıldığı dil Farsça olduğu ve o dönem Farsçasında bol sayıda Arapça sözcük bulunduğu için şarihlerin istifade ettikleri lügatler genellikle Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçedir. Bunların dışında Arapça-Farsça ve sadece Arapça ve Farsça sözlükler de kullanılmıştır.

“Pîş-i hest o beyâyed nîst bûd

Çîst hestî pîş-i o kûr u kebûd

“Kûr u kebûd” ta'biri Bahâr-ı Acem adındaki lügatte kara gün ve fenâ hâl ve gam ve endûh ma'nâlarından kinâye olarak gösterilmiştir.” (Konuk, 2011, s. 213).

“Yuşriku işrâkan enveru mine'l-ışbâh

Eşraka rûşen oldı ma'nâsınadur, rûşen eyledi ma'nâsına degüldür. Eşraka'l-vechu yüz rûşen oldı ma'nâsınadur. Yuşriku rûşen olur ma'nâsınadur. Tercemânu'l-lugâ'da böyledür ve bu âyet-i kerîmede vâkı' olmuşdur. “Ve eşrakati'l-arzu binûri Rabbihâ⁴” (Dağlar, 2009, s. 200)

Mesnevî şerhlerinde şarihler, yukarıda isimleri zikredilen kaynakların yanı sıra yeri geldiğinde müellifleri farklı Mesnevî şerhleri ve özellikle yine dini eserlere yapılan diğer şerhler, din dışı şiirler, Mevlânâ ve şarihin kendi eserleri, tarih ve biyografi kitapları ile belagat, astronomi felsefe vb. kaynaklara da müracaat etmişlerdir.

2. DEVRİNİN AYDIN BİR KARAKTERİ OLARAK MUHAMMED ES'AD DEDE

Akademik araştırmalarda dini veya edebi bir eser hakkında inceleme yapılırken haklı olarak icra edilen faaliyetlerin başında müellifin biyografisi hakkında bilgi vermek gelir. Muhammed Es'ad Dede'nin hayatı ve eserleri ile ilgili çok sayıda araştırma⁵ yapıldığından şarihin biyografisini burada tekrar etmek yerine onun en belirleyici vasıflarından olan kitaplara düşkünlüğü, entelektüel kimliği ve bu her iki vasfın *Şerh-i Mesnevî* eserindeki kaynak kullanımına olan etkileri incelenecektir. Neticede şarihin şerh ettiği metni şekillendiren temel öğelerin başında eserinde müracaat ettiği kaynaklar ve bu kaynaklardan kabiliyeti ölçüsünde ne kadar yararlandığı ile ilgili hususlar gelmektedir.

Muhammed Es'ad Dede çoğu Mesnevî şarihi gibi Mevlevî tarikatına intisap etmiş ve uzun bir müddet mesnevihanlık görevini yürütmüş önemli şahsiyetlerden birisidir. Hüseyin Vassaf'ın müellifin biyografisini aktardığı *Es'adnâme*'ye göre Muhammed Es'ad birgün rüyada kuyuya düştüğünü ve Hazreti Peygamber'in kendisine el uzatmasıyla kuyudan kurtulduğunu görür (Başkan, 2013, s. 46). Bu rüya hadisesinden sonra da tasavvuf yoluna girer ve Selanik'te Bedevi tarikatına duhuliyetiyle başlayan tarikat yolculuğu İstanbul'da Mevlevî tarikatına intisabıyla devam eder. Öte yandan şarihin her ne kadar Mevlevî tarikatına mensubiyeti olsa da Şâzeliyye, Kadiriyye, Şa'bâniyye, Nakşibendiyye, İdrisiyye ve Ekberiyye tarikatlarından da icazetleri vardır. Selanik'te özel bir hoca himayesinde Farsça dersleriyle başladığı eğitim hayatını, dinî ilimleri tahsil etmek gayesiyle geldiği İstanbul'da sürdürür. Dinsel kültürün beslediği tasavvuf adabının yanı sıra iyi bir dil ve din eğitiminin verildiği İstanbul'daki tekkelerde, Farsça bilgisini ilerleterek ayrıca iyi derecede Arapça öğrenir. Özellikle Farsçaya olan vukufiyeti ileride devrin birçok ünlü simasına hocalık yapmasına imkân sağlayacaktır.

Tahsil etmek istediği dinî ve tasavvufî ilimlerin dillerini öğrenen Es'ad Dede, akabinde dönemin önemli Mevlevî şeyhlerinden dersler alır. Şeyh Mustafa'dan *Fütûhât-ı Mekiyye*, Abdülkerim Efendi'den *Şerhü'l-İşârât*, Şeyh Temîmî'den *Mutavvel*, Şeyh Şetvân'dan *Buhârî-i Şerîf* adlı kitapları okumuştur. Dönemin Yenikapı Mevlevihane'si seccâde-nişini Şeyh Osman Selahaddin Dede'den ise İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*, Celaledin Devvânî'nin *Zevrâ ve Havrâ* ve Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Şerîf* adlı eserlerini okumuştur. Tahsil sürecinde önemli âlimlerden mühim kaynaklar okuyan Es'ad Dede, bu sürecin neticesinde hâsıl olan ilmi birikimini, etrafındaki insanlarla paylaşmak amacıyla özellikle tasavvufî hususlarda yazılmış olan kitaplar üzerinden dersler verip eserler kaleme almaya başlar. Mevlânâ, Molla Câmî, Hâfız, Sadî ve Attâr, eserleri hakkında dersler verdiği müelliflerden birkaçıdır. Tabii hiç şüphesiz bu dinî, tasavvufî ve edebî birikimin neticesinde tercümeler yapar ve telif eserler yazar. *Şerh-i Mesnevî* adlı eseri de yine bu dinî ve tasavvufî birikimin doğal bir sonucudur. Es'ad Dede, eğitim süresi boyunca dersler aldığı kaynakların hemen hemen hepsinden *Şerh-i Mesnevî*'sinde çeşitli vesilelerle istifade etmiştir. Hatta yakın dostlarından yine kendisi gibi Mesnevî şarihi olan Hintli Şeyh İmdâdullah'ın şerhinden de yararlanmıştı. Es'ad Dede, aldığı eğitimin nitelikli oluşu ve yetiştiği çevrenin kültürel açıdan zenginliği sebebiyle düşünce dünyasını genişletme fırsatı bulmuştur.

Şarihin kaynaklarda geçen en belirgin özelliklerinin başında hiç şüphesiz kitaplara olan düşkünlüğü gelmektedir. Hüseyin Vassaf, şarihin yaşamış olduğu odayı tarif ederken üst üste kurulmuş dolapların ve minderlerin üzerinde kitaplar olduğunu (Başkan, 2013, s. 18) ve odaya giren bir misafirin kitaplara basmadan kendisine yer açabilmesi için Dede'nin ifadesiyle cambaz olması gerektiğini (Başkan, 2013, s. 238) belirtmiştir. Okullarda yaptığı Farsça muallimliğiyle kazandığı parayı kitaplara harcayan Es'ad Dede, tasavvuf yoluna girdikten sonra hiç kimseden maddi bir beklentisi olmadığı halde satın aldığı yeni kitaplar için kardeşlerinden yardım talep etmiştir. Kitaplara karşı duyulan bu yoğun ilginin doğal bir neticesi olarak da Es'ad Dede'nin orta ölçekli bir kütüphane kurabilecek sayıda kitapları hâsıl olur. Bir kısım kitaplarını Mekke'ye gitmek için satan Es'ad Dede, yaklaşık yedi yüz adet kitabı da Bayezid'deki Kütüphane-i Umumi'ye bağışlar. Bu bağışı neticesinde de devlet nişanı ile ödüllendirilir.

Mesnevî şarihleri şerhlerini genellikle iki temel yapı üzerine kurarlar. Bunlardan ilki sözcüklerin lügat anlamı ve beyitlerin tercüme esnasında ait oldukları dilin dilbilgisi kurallarını içeren gramer hususiyetleri; ikincisi ise beyitlerin içerdikleri ve genellikle sadece erbabı tarafından anlaşılabilen manadır. Her şarihte olduğu gibi Es'ad Dede'nin de aldığı eğitim, bir bakıma bu iki vasfın gereklerini yerine getirmeye yöneliktir. Özel hocalar eşliğinde öğrenilmiş bir Farsça ve İstanbul'a gelindikten sonra Mevlevî tarikatındaki önemli hocalardan tahsil edilmiş bir Arapça, şarihe hem Mesnevî metninin

çevirisi ve gramer izahına yardımcı olmuş hem de Arapça ve Farsça yazılmış kaynak niteliğindeki eserleri kendi dillerinden okuma fırsatı sunmuştur.

Öte yandan Muhammed Es'ad Dede'nin farklı tarikatlardan aldığı icazetle o tarikatların usul, erkân ve işleyişlerine dair edindiği malumat, devrin önemli âlimlerinden almış olduğu dinî ve tasavvufî dersler ile kitaplara olan merakından dolayı farklı alanlarda yazılmış eserlere dair yaptığı okumalar, şerhin mana boyutunu en ince detayına kadar ortaya koymasına zemin hazırlamıştır. Bütün bu hususiyetlerin yanı sıra elbette Es'ad Dede'nin, okuduğu birçok kaynağı yeri geldiği zaman eserinde kullanabilecek bir yetkinliğe sahip olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Es'ad Dede, aynı zamanda Ali Behçet Efendi ve Mehmet Akif Ersoy gibi devrin önemli simalarıyla birlikte Ahmet Avni Konuk ve Tahirü'l-Mevlevî gibi Mesnevî'nin tüm ciltlerini şerh etmiş şarihlere de hocalık yapmıştır. Özellikle Ahmed Avni Konuk'un Mesnevî şerhinde Muhammed Es'ad Dede'nin şarihin düşünce dünyası üzerindeki etkisini görmek mümkündür. Nitekim Ahmed Avni Konuk, Mesnevî şerhinin ilk cildinin sonunda izah ettiği bir beyitteki manayı desteklemek amacıyla "Mürşidim" olarak hitap ettiği Muhammed Es'ad Dede'nin bir beytine yer verir:

"Sen senelerce gönül tırmalayıcı taş oldun

Tecrübe et bir zaman toprak ol

Ey kibir ve ucub sahibi olan kimse; sen senelerce sıfât-ı nefsâniyyene tâbi' olup taş gibi katı oldun ve kibir ve ucubunun netîcesi olarak şunun bunun gönlünü kırdın. Eline makâkâmat-ı rûhâniyyeden ne geçti? Bir zaman da tevâzu'u tecrübe et; halk nazarında kendini zelil ve câhil göster; bakalım gönlünün âleminde nasıl bir pencere açılır. Mürşidim Es'ad Dede Efendi hazretleri ne güzel buyurur:

Aceb kırk yıl murâd-ı nefsi verdin

Makâm-ı evliyâdan neye erdin" (Konuk, 2011, s. 574)

3. MUHAMMED ES'AD DEDE'NİN ŞERH-İ MESNEVÎ'DE REFERANS ALDIĞI KAYNAKLAR

Mesnevî şerhlerinin geneline bakıldığında şarihlerin metni şerh etme usulleri her ne kadar az ya da çok farklı olsa da genel itibarıyla takip ettikleri yolun birbirine yakın olduğu görülür. Klasik dönemde yapılan şiir şerhlerinde hangi aşamaların katedildiğini Tunca Kortantamer şöyle izah etmektedir:

"Ancak kitap hâlindeki klasik devir şiir metni şerhlerine bakıldığında en çok filolojik yaklaşımların ağır bastığı görülür. Bu tip şerhlerde öncelikle metin verilir. Sonra kelimeler ve kavramlar çok zaman dil bilgisi ağırlıklı olarak şerhine göre uzun veya kısa bir şekilde açıklanır. Onlarda saklı olan anlam dünyası ortaya çıkarılmaya çalışılır. Daha önce bu konuda ileri sürülmüş fikirler varsa, onlar zikredilir, tercihlerde bulunulur. Telmihler dünyası açıklanır. Sadi, Hâfız ve Mesnevî şerhleri genellikle böyledir." (Kortantamer, 1994, s. 2-3).

Mesnevî şerhlerinde de şarihlerin buna benzer bir yol izledikleri görülür. Şarih, öncelikle açıklamasını yapacağı beytin tercümesini verir ve bazen kimi sözcük ya da sözcük gruplarının filolojik değerlendirmesini yapar. Sonrasında ise metnin mana boyutu üzerinde durur ve okuyucuya verilmek istenen mesajın yani zahirde değil de batında kastedilenin ne olduğu ile ilgili açıklamaları ifşa eder. Tabii şarihin dünya görüşü, tarikat mensubiyeti, beslendiği kaynaklar ve mevcut metnin dil ve anlam dünyasına olan vukufiyeti, şerhin genel niteliğini de belirler. Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere şerh metinlerinin omurgasını iki temel dinamik teşkil etmektedir. Bunlardan ilki eserin yazıldığı dilin sözcük dünyası ve grameri, ikincisi ise metnin anlam dünyasıdır. Muhammed Es'ad Dede'nin şerhi filolojik yönü ağır basan bir şerhtir. Şarih, Mesnevî'nin beytini yazdıktan sonra ilk olarak beyitte geçen sözcüklerin dilbilgisi hususiyetleri ve lügat manaları üzerinde durur. Daha sonra beyit Türkçeye çevrilir ve beyitte Mevlânâ'nın kastettiği anlamın ne olduğuna dair geniş bir açıklama yapılır. Tabii her beyitte beyitlerin bu sıra ve özelliklerle şerh edildiğini söylemek güçtür. Şarih, beyitlerin önemli bir kısmını ise sadece filolojik açıdan inceleyip Türkçe tercümelerini yapar.

Muhammed Es'ad Dede'nin şerhindeki en belirgin özellik Mesnevî'nin şerhi esnasında onun hem el yazması hem de matbu nüshalarına başvurmasıdır. Bugün klasik Türk edebiyatında tenkitli metin çalışması olarak adlandırılan ve temel gayesi üzerinde çalışılan metnin bütün nüshalarına dayanarak en sağlam metni ortaya koyma faaliyeti olarak nitelendirilen bu modern yöntemin kısmen de olsa

Muhammed Es'ad Dede tarafından uygulandığını söylemek mümkündür. Şarihin nüshaları karşılaştırma sebebi, umumiyetle Mesnevî nüshalarında farklı kullanılan sözcüklerden hangisinin en doğru olduğunu tespit etmeye yöneliktir.

“Kâfirân ender merâ pûzîne tab’

Âfetî âmed derûn-ı sîne tab’

...Ba’zı nüshâ-ı matbû’ada mısra’-ı sânde tab’ yerine tama’ vâki’ olmuş sıhhat-ı kâfiye zâhir olur ise de min haysü’l-ma’nâ rekâketi bahirdir. Tama’ mâl ü menâle hırs ma’nâsınadır.” (Öktay, 2008, s. 299).

Muhammed Es'ad Dede nüsha karşılaştırmasının yanı sıra okuyucuya ilk nüshaları kimlerin hangi tarihte istinsah ettikleri hakkında da bilgiler verir. Yine Mesnevî şerhinde verilen bilgilere göre şarih, sadece Osmanlı topraklarında yazılmış Mesnevî nüshalarıyla yetinmemiş aynı zamanda İran ve Hint coğrafyasında kaleme alınmış Mesnevî nüshalarına da müracaat etmiş ve nüshalar arasındaki farkları belirtmeye çalışmıştır.

“Câme-i sad-renk ez-an humm-ı safâ

Sâde vü yek reng keştî çün ziyâ

Rûm’da mektûb olan nüshaların ekserinde sabâ ve Hind ve İrân’da mektûb olan nüshaların ekserinde ziyâdır.” (Öktay, 2008, s. 320).

Şarih kimi zaman kendisinin baktığı nüshaların yanı sıra başka şarihlerin başvurdukları nüshalar hakkında da bilgi verir. Hatta kullandığı nüshalarda geçen sözcüklerin daha doğru olduğunu ispat etmek amacıyla başka şarihlerin kendi şerhlerinde kullandıkları nüshalar için onların görüşlerine başvurur. Muhammed Es'ad Dede'nin kaynak olarak başvurduğu Mesnevî şerhlerinin başında gelen İsmail Rusûhî ve İsmail Hakkı Bursevî, yine nüsha karşılaştırması için müracaat ettiği şarihlerdendir.

“Bi’l-cümle kadîm nüshalarda (în ney) yazılmış olduğu ve kezâlik şikâyet hikâyetten mukaddem bulunduğu Ankaravî kuddise sırruhu hazretleri dahı o nüshayı ihtiyar etmiş ise de hîn-i tab’ında tâbî’den sehven hikâyet şikâyetten mukaddem konulmuş. Hatta bu fakîr müte’addid nüsha-ı kalemiyye-i mu’tebereye mürâca’at ettim ve ‘ibâresini şu vechile buldum: İşt bu ney nice şikâyet eder, şikâyet değil belki cüdâlıklardan olan ser-güzeştin hikâyet eder ve kezâlik Bursevî İsmâ’îl Hakkı kuddise sırruhu hazretleri dahı bi’l-cümle nüshâ-ı kadîmde şikâyet, hikâyetten akdem ve hikâyet mukaddem yazılmış olan nüshalar sehv olduğumı iddi’â buyururlar.” (Öktay, 2008, s. 71).

Daha önce de ifade edildiği gibi Muhammed Es'ad Dede, gerek Mevlevî tarikatına olan mensubiyeti gerekse de kitaplara olan aşırı düşkünlüğü sebebiyle dinî ve tasavvufî birçok kitabı okumuş ve onları tetkik etmiştir. Es'ad Dede'nin araştırmacı kimliği ve kaynak kullanımı konusundaki vukufiyeti, Mesnevî'ye ait kimi beyitleri açıklarken birden fazla kaynağa başvurma hatta bu kaynakları öne sürdükleri görüşler açısından karşılaştırma imkânı sunmuştur. Modern düzeyde olmasa bile kendi devrinin şartlarına orantılandığında Es'ad Dede'nin şerhinde esas aldığı kaynakları referans düzeyinde metinde göstererek kullandığı söylenebilir. Bu durumun en somut örneklerinden biri şarihin kimi sözcüklerin anlamları için başta sözlükler olmak üzere birden fazla kaynağa başvurusu ve onları karşılaştırmasıdır:

“Her dü gûn zembûr hûrdend ez mahall

Lîk şüd zûn nîş ü zân diger ‘asel

(Gûn) dûn vezninde nev’ ma’nâsınadır. (Zembûr) zânın zammı ile eşek arısı ve sarıca arı dedikleri arıya denir. ...Zemahşeri Mukaddimetü’l-edeb’de zembûr mîh beyâbânî ve nahl mîh engebîn ‘ibâretiyle resm ü beyân eylemiştir. ...Hulâsa nahl bal arısına ve zembûr eşek arısına denir (Tercüme-i Kâmûs). ...mısra’ ez yeki zembûr nûş ve ez diger cüz nîş nîst mısra’ı bürhândır velâkin ‘örf ü ‘avâmda fethâ ile melfûzadır (Letâyif-i Abdü’l-lâtif).” (Öktay, 2008, s. 284-285).

Sözcüklerin lügat manaları dışında şarih, kimi beyitlerde kastedilen anlamın izahı için de birden fazla kaynağa başvurmuştur.

“Ân ki kuştetem pey-i mâdûn-ı men

Mî nedâned ki nehused-i hûn-ı men

...Bahru'l-'ulûm ve Şeyh Muhammed Efzal kuddise sırrihuma velâkin Şeyh Velî Muhammed kuddise sırruhu şu vechile takrîr eylemiştir ki; mâdûndan murâd zergerin hüsnüdür ya'ni pâdişâh veya velî beni mâdûnum olan hüsnüm ki benden gayrıdır.” (Öktay, 2008, s. 227).

Bu açıdan Muhammed Es'ad Dede, şerhinin genelinde muğlak kaldığını düşündüğü sözcük ya da anlatımlar için sık sık kaynaklara başvurmuştur. Türkçe Mesnevî şerhlerinde kullanılan kaynaklardan hareketle oluşturulan temel başlıklar ve alt başlıklar ışığında Es'ad Dede'nin Mesnevî şerhinde kullandığı kaynakları şu şekilde tasnif edebiliriz:

3.1. Dinî Kaynaklar

3.1.1. Temel Kaynaklar

3.1.1.1. Kuran-ı Kerim

Temel dini kaynaklar içerisinde Es'ad Dede'nin en çok müracaat ettiği kaynakların başında ayet ve hadisler gelmektedir. Aslında Türkçe kaleme alınan ilk Mesnevî şerhlerinden günümüze kadar şarihlerin en sık kullandıkları kaynaklar ayetler ve hadislerdir. Es'ad Dede şerhinin geneline bakıldığında şarihin ayetlere dair bilgisi ile ayetleri tercüme ve izah konularında hayli birikimli olduğu gözlemlenir. Öyle ki şarih Mesnevî'nin 237. beytini şerh ederken Mevlânâ'nın telmih yoluyla atıfta bulunduğu ve Kehf suresinde geçen Musa ile Hızır'ın gemide bulunma hadisesini anlatan surenin 61'den 82'ye kadarki bütün ayetleri tercüme ve izah eder. Nitekim şarih, Mesnevî'nin 270. beytini şerh ederken müracaat ettiği ayetlerin karşısına doğrudan “tercüme” ifadesini koymuştur.

“Güfte inek mâ beşer îşân beşer

Mâ ü îşân beste-i h'âbim ü hor

...Cenâb-ı Hudâ-yı müte'âl hikâyetün 'ani'l-küffâr buyurmuşlardır. (kâlû in entüm illâ beşerun mislünâ) tercüme: Küffâr dediler ki ancak siz de bizim gibi beşersiniz ve kezâlik Cenâb-ı Hudâ-yı Kahhâr hikâyetün 'ani'l-küffâr buyururlar: (ve kâlû mâ lihâzâ'r-resûli ye'kulu't-ta'âme ve yemşî fi'l-esvâki) tercüme: Kâfirler dediler bu risâlet da'vâsını eden kimseye ne oldu ki ta'âm ekl eder ve sokaklarda gezer.” (Öktay, 2008, s. 283-284).

Es'ad Dede, çoğu şarihin yaptığı gibi ayet ve hadislere genellikle beytin şerhi esansında yaptığı açıklamanın doğru olduğunu kanıtlamak için başvurur. Dayanağın sağlam olabilmesi için de bazen tek bir beyti açıklamak amacıyla birden fazla ayete başvurur.

“În zemîn-i pâk ân şorest u bed

V'în firişte pâk ân dîvest ü ded

...Ve ol küffâr ve münkîrinin ebdânı çorak yerdir, kendisine emânet edilen tohumu mahv u telef eder ve anın kuvveti küfr ü inkâr ve buhl u hased olur ve bu enbiyâ vü evliyâ firişte-i pâkdir ki “lâ ya'sûnallâhe mâ emerahum”⁶ ve ol kâfirin ve münkîrin deyü ve Şeytân'dır “ene hayrun minhü”⁷ na'râsın urur ve ded der.” (Öktay, 2008, s. 288).

Es'ad Dede'nin şerhinde ayet kullanımına dair başarılı bir şekilde uyguladığı metotlardan biri de beyti, şerh ederken ayeti şerhin genel havasına uydurmak ve onu izahın bir parçasıymış gibi göstermektir.

“În cihân hod habs-ı canhâ-yı şümast

Hîn revîd ân sû ki sahrâ-yı şümâst

...(Hîn revîd ân sû ki sahrâ-yı şümâst) imdi âgâz olunuz ol cânibe gidiniz ki sizin teferrüc-gâh-ı vesî ve sahrâ-yı menba'ınızdır. Ya'ni bu cihân teng ü fânî ve mahbes-i cesed-i zulümânîdir, esîr-i tabî'at olmayıp (ardullâhi vâsi'aten)⁸ kavlı kerîmi ile vasf buyrulan...” (Öktay, 2008, s. 345).

3.1.1.2. Hadisler

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde ayetlerden sonra en çok başvurulan temel dinî kaynakların arasında hadisler gelmektedir. Mesnevî'de doğrudan ya da dolaylı olarak birçok hadise atıfta bulunulmuştur. Mesnevî'nin ikinci önemli kaynağı olan hadislerin sayısı 745'i bulmaktadır (Güleç, 2008, s. 50).

Muhammed Es'ad Dede de Mesnevî'yi şerh ederken hadislerden bolca istifade etmiştir. Şarihin hadislerden yararlanma sebebi ise genellikle yaptığı açıklamaya dayanak oluşturma gayesidir.

“Aşk h'âhed kâ'in sühan bîrûn büved

Âyîne gammâz nebved çün büved

...ma'şûk bu sözü ya'nî esrâr-ı tevhîdi zuhûra gelmesini ve herkes andan feyiz-yâb olmasını ister. Ya'nî egerçi söylenen esrâr, fehmi kalil ve idrâki 'alil bezm-i 'irfândan dûr, defter-i ma'âriften bî-şu'ûr olanlara göre nâ-münâsıptır. Velâkin ma'şûk-ı hakiki ber-muktezâ-yı “küntü kenzen mahfiyyen ahbebtü en u'rife”⁹ sırr-ı tevhîdin zuhûrunu ve bi'l-cümle zerrât ve sıfat olduğunu ve vesâtat-ı kâ'inât ile ancak kendisini tâhir idüğünü herkesin bilmesini ister.” (Öktay, 2008, s. 94).

Mesnevî şerhlerinin yanı sıra dinî ve tasavvufî konularda yazılan çoğu eserde müelliflerin öne sürdükleri görüşlerini destekler mahiyette sık sık ayet ve hadisler kullandıkları aşikârdır. Mesnevî şarihleri de bu kaynakları okudukları esnada çoğu kez müelliflerin öne sürdükleri görüşlerle birlikte onların referans aldıkları hadisleri de şerhlerine aldıkları görülür. Bu davranışın temel gayesi bir yandan mevcut hadisten yararlanarak izahına zenginlik katmak diğer yandan ise o hadisi kitabında kullanan müellifin görüşlerinin güvenilir olduğunu ortaya koymaktır. Es'ad Dede de Mesnevî şerhinde başka bir kaynağın kullanmış olduğu hadisleri yine o kaynağın ismini zikrederek kullanır. Tabii bu tarz alıntılar yapmış olduğu kaynaklar, alanında otorite sahibi kişilere aittir. Es'ad Dede bu kullanımların çoğunda alıntılıdığı hadisi Türkçeye de çevirmektedir.

“Güft ey şeh halvetî kün hâne râ

Dûr kün hem hiş u hem bigâne râ

Cenâb-ı şeyh radyallahu anha Fütuhât-ı Mekkiyye'nin yetmiş sekizinci bâbının evvelinde buyururlar ki: “i'lem vefâknallâhu ve iyyâke enne'l-halvete asluhâ fi'ş-şer'i; men zekeranî fi nefsihi zekertuhu fi nefsi ve men zekeranî fi mele'in zekertuhu fi mele'in hayrin minhu.”¹⁰ Hâzâ hadîsi sahîhi İlâhî yetezammenu'l-halvete ve'l-celvete. Tercüme: Cenâb-ı Hakk sizi ve bizi muvaffak buyursun âmin. Ey sâlik ma'lûmun olsun ki tahkîk-i şer'-i şerîfte halvetin aslı (her kim beni kendi nefsinde zikreder ise ben dahı anı nefsimde zikreyerim her kim beni bir mele'e zikrederse andan hayırlı bir mele'de zikreyerim.” (Öktay, 2008, s. 192).

3.1.2. Yardımcı Kaynaklar

3.1.2.1. Tasavvufî Kaynaklar

Es'ad Dede'nin şerhinde tasavvufî kaynakların kullanımı geniş bir yer tutar. Şarih, yeri geldikçe bazen fikrî bazen de edebî kaynaklardan yararlanmış ve şerhi esnasında bu kaynaklardan alıntılar yapmıştır. Şerhte yer alan tasavvufî kaynaklar, genellikle tasavvufî mana açısından girift bir niteliğe sahip bazı beyitlerin izahları için kullanılmıştır. Bu izahlar kimi zaman beyit düzeyinde kimi zaman da sözcük düzeyinde yapılmıştır.

3.1.2.1.1. Fikrî Kaynaklar

Şerhte en çok kullanılan fikrî tasavvufî kaynakların başında İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* ve *Fütuhât-ı Mekkiyye* adlı eserleri gelmektedir. Şerhte kullanılan diğer fikrî tasavvufî kaynakların müellifleri ve isimleri ise sırasıyla şöyledir: İmam Gazzâlî *İhyâ'u 'Ulûm-ı Dîn*, Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, İmam Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Ebu Talib-i Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Abdülganî-i Nablusî *İzâhu'd-delâlat fi Semâ'i'l-âlât*, Hücvirî *Keşfü'l-mahcûb*, Sadreddin-i Konevi *Kitâb-ı Nusûs*. Yine şerhte büyük sufilerden ve *el-Hikemü'l-Atâ'iyye* adlı eserin müellifi olan İbn Atâ'ullah el-İskenderî'nin kitaplarından ziyade dostlarına yazmış olduğu bir mektuptan alıntılanan görüşlerine yer verilir. Öte yandan yukarıda zikredilen *Fusûsü'l-hikem* ve *Risâletü'l-Kuşeyriyye* adlı eserlerin şerhlerine de müracaat edilmiştir. Şerh metninde Kuşeyrî'ye ait risalenin birden fazla şerhine başvurulduğu için şarih, “*Şurûh-ı Risâle-i Kuşeyri*” şeklinde bir ifade kullanılır. *Fusûsü'l-hikem*'in ise Davud-ı Kayserî tarafından yapılan *Ma'âla'u huşûşü'l-kilem fi me'ânî Fusûşü'l-hikem* adlı şerhine başvurulmuştur. Es'ad Dede, bir beyti izah ederken bazen bu kaynaklardan bir tanesini bazen de birkaçını karşılaştırarak kullanmıştır.

“Ma'lûm ola ki semâ' fi hadd-ı zâtihi. Kerâhet ü tahrîm emr-i hârîciden neş'et eder. Nitekim İmâm Kuşeyrî risâlesinde ve İmâmü'l-Haremeyn Ebu Tâlib-i Mekkî Kütü'l-kulûb'unda ve İmâm Gazzâlî İhyâ'u 'Ulûm'unda ve 'Ömer Sühreverdi Avârifü'l-ma'ârif'inde ve Abdu'l-ganî-i Nablûsî İzâhu'd-delâlât fi Semâ'i'l-âlat risâlesinde ve sâ'ir e'imme-i sûfîyye telifâtlarında izâh ve beyân ve ibâhâtı hakkında bürhân-ı bî-pâyân serd ü ityân etmişlerdir.” (Öktay, 2008, s. 73).

3.1.2.1.2. Edebî Kaynaklar

Tasavvufî düşünceyi anlatmak amacıyla kitap yazan büyük mutasavvıflardan birçoğu bu fikrin telkinini daha etkili kılmak amacıyla şiirden istifade etmiştir. Şiirle birlikte anlatıma katılan edebî zevk ve sözcüklerin estetik kudretinden yararlanma gücü, insanları daha çok etkilemiş ve toplum özelinde farklı statülere sahip birçok insanın tasavvufa meylini arttırmıştır. Başta İran coğrafyası olmak üzere mutasavvıf şairlerin kaleme aldıkları eserlerin tasavvuf erbabı tarafından zevkle okunduğu Mevlânâ'nın hayatının anlatıldığı *Âriflerin Menkıbeleri* adlı kitapta geçmektedir. Nitekim aynı kitapta Hüsameddin Çelebi, Mevlânâ'dan sufileri irşâd edici bir kitap yazmasını talep ederken buna dayanak olarak Hâkim Senâ'î'nin *İlâhinâme*'si ile Attâr'ın *Mantıku't-tayr*'ını isimlerini verir. Öte yandan Mevlânâ, kendisini tasavvufî Mesnevî geleneği içinde Senâ'î ve Attâr çizgisinin bir devamı olarak görür ve bu ikisi hakkında övücü ifadeler kullanır (Ceyhan, 2004, s. 327). Es'ad Dede'nin şerhinde başta Senâ'î ve Attâr olmak üzere birçok mutasavvıf şairin şiirlerine rastlamak mümkündür. Es'ad Dede, şiirleri alıntılıdığı kitapların isimleri yerine şairlerin isimlerine yer vermeyi tercih etmiştir. Tasavvufî şiirlerine yer verilen şairler, Hâkim Senâ'î, Feridüddin Attâr, Molla Câmî, Sultan Veled, Hâfız, Selman-ı Savecî, Fuzûlî ve Zünûn-ı Mısrî'dir. Eser olarak ise Şebüsterî'ye ait olan *Gülşen-i Râz* mesnevisi ile İbn Fariz'in *Kasîde-i Tâ'iyye* adlı eserlerin isimleri geçmektedir.

“Hod garîbî der cihân çün şems nîst

Şems-i cân bâkîst k'orâ ems nîst

...Bi'l-cümle 'âlemin cânı olan şems demek olur. ...Hâkim Senâ'î kuddise sırruhu:

'İllet rûz u şeb hûrest yakîn

Çün güzêştî ne ânet mâbed o ne îh

Hakk'ın 'indinde mâzî vü müstakbel yoktur.” (Öktay, 2008, s. 172).

“Ta'zîm ü tekrîmiyle zergeri huzûr-ı pâdişâhiye getirdiler tâ ki şâhinşâh zergeri merkûmu şehr-tırâz mahbûbesinin başı üzere ve yahut ol kenîzek-i pâkîze-i dil-âvîzin başı üzere yaka ve yahut yana. Fuzûlî:

Cân ile hoşnûd olur bizden meğer cânânımız

Câna minnetdür fedâ olsun yolunda cânımız” (Öktay, 2008, s. 213)

3.1.2.2. Dinî-Ahlakî-Didaktik-Millî Eserler

Mesnevî'de nasihat verme ve insanları doğru yola iletmek amacıyla misaller gösterme çok sık kullanılan bir anlatım yöntemidir. Mevlânâ, bundan dolayı birçok yerde vermek istediği mesajı tahkiye yoluyla aktarmaya çalışmıştır. Bu tür hikâyelerde insanlar arasında cereyan eden olayları hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar arasında geçiyormuş gibi göstererek bu yolla insanlara güzel ahlakî telkin etmek, ibret dersi vermek, örnek göstermek, ya da bir düşünceye, olaya güç kazandırmak amaçlanmıştır (Güllüce, 2008, s. 136). Mesnevî'de idealize edilmeye çalışılan insan tipinin genel vasıfları Kur'an kaynaklıdır. Yani bir bakıma Mesnevî, bir yandan ahlaksal değerleri ön plana çıkararak toplumsal uyumu sağlamayı diğer yandan ise bu yolla bireyin ahiret saadetini elde etmesini amaçlamaktadır. Mesnevî'nin dinî ve ahlakî değerleri didaktik bir tavırla anlatmaya çalışması Mesnevî şarihlerinin de bu tarzda yazılmış kitaplara başvurma zarureti ortaya koymuştur. Muhammed Es'ad Dede'nin *Mesnevî Şerhi*'nde bu tarzda yazılmış eserlerden Sadî'nin *Bostân* ve *Gülistân*'ı Molla Câmî'nin *Subhatü'l-ibrâr*'ı ve İbni Sinâ'ya aidiyeti kesin olmayan *Risâle-i Mi'râciyye*'si yer almaktadır. Bununla birlikte şarih, millî eserlerden İran tarihini mitolojik öğelerle anlatan *Şehnâme*'den de alıntı yapmıştır.

“Bişnev îh ney şikâyet mîküned

Ez cüdâyîha şikâyet miküned

...ve Gülistân'da buyururlar;

Dânî merâ çi güft ân bülbül-i seherî

Tû hod çi âdemî k'ez 'aşk bî-haberî" (Öktay, 2008, s. 78)

3.1.2.3. Kur'an-ı Kerim Tefsirleri ve Hadis Kitapları

Mesnevî, içerdiği konular itibarıyla sadece salıklere tasavvuf öğretisini anlatan bir kitap değil; aynı zamanda Kur'an'ın çeşitli ayetlerini açıklayan bir tefsir niteliği taşımaktadır. Ahmed Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri* adlı kitabında Mesnevî'nin Kur'anî bir tefsir ve hadislerin sırlarını izah edici bir eser olduğunu şöyle ifade eder: Hazret-i Hüdâvendigâr'ımızın kelâmı egerçi zâhirde şiiirdir velâkin baştanbaşa tevhid ve tefsîr-i Kur'an ve ahâdis ve ahbârın sırrı ve hakâyık u ma'ânî vü âsârın içindir (Ahmed Eflakî, 1973, s. 66). Mevlânâ, bazı yerlerde ayetlerin zahiri mana ve tefsirlerine yer vermişse de, bu işi diğer zahir ehli müfessirler yaptığı için kendisi, özellikle âyetlerdeki işâri manalardan ve gizli sıklardan bahseder (Gül, 2003, s. 2). Yani Mevlânâ'nın tefsiri bir yönüyle Kur'an'ın batınî sırlarını ifşa edici bir niteliğe sahip olduğu için işâri bir tefsir olarak nitelendirilebilir. Mevlânâ, bazen ayetlerin zahirî tefsirini yapar; ancak, zahiri mana ile çok fazla meşgul olmaz; onu ilgili tefsirlere havale ederek hemen işâri tefsire yönelir (Güllüce, 2011, s. 87; Akdemir, 2007, s. 358).

Muhammed Es'ad Dede de Kur'an tefsiri sayılabilecek bir eseri şerh ederken birçok farklı Kur'an tefsirinden yararlanmıştı. Şarihin istifade ettiği Kur'an-ı Kerim tefsirleri içerisinde tasavvufi tefsirler önemli bir yer tutar. Kur'an tefsirlerinden alıntılanan parçalar çoğu kez şarih tarafından tercüme edilir. Tefsirlerden yapılan alıntılar, şerh edilen beyitleri açıklamanın yanı sıra kimi sözcüklerin anlamlarını izah için de kullanılmıştır. Şerhte geçen başlıca tefsir kitapları şunlardır: Şemsüddin b. Ömer-i Hindî'nin *Bahru'l-mevâc*, Rûzbihân-ı Baklî'nin *Arâisü'l-beyân*, Kadı Beyzâvî'nin *Envarü't-tenzil ve Esrarü't-te'vil*, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Cevâhirü't-tefsîr li-Tuhfeti'l-emîr*, Zemahşerî'nin *Muladdimetü'l-edeb*, Fahreddin-i Râzî'nin *Tefsîrü'l-kebîr*, Abdurrezzak-ı Kaşânî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Celaleddin Mahallî'nin *Tefsîrü'l-Celâleyn* 'idir.

“Her dü gün zembûr hürdend ez mahall

Lîk şüd z'în nîş ü z'ân diger 'asel

...Zemahşerî Mukaddimetü'l-edeb'de zembûr beyâbânı ve nahl mîh engebîn 'ibâretiyle resm ü beyân eylemiştir.” (Öktay, 2008, s. 280-285).

“Cenâb-ı Hakk sübhânehu ve te'âlâ zemîni envâr-ı ef'âliyle müzeyyen eder ve külleri handân ü ezhâr ve enbâtı münevver ü tâbân edip 'ayân-ı 'ârifine envâr sıfatıyla mütecellî olur. ('Arâyisü'l-beyân).” (Öktay, 2008, s. 329).

Es'ad Dede, şerhinde tefsir kaynakları kadar olmasa da hadis kitaplarından da yararlanmıştı. Şerhte geçen başlıca hadis kitapları, Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *En-Nihâye*, Buhârî'nin *El-Câmi'u's-sahîh*, Tirmizî'nin *Sünenü't-Tirmizî*, Ebu Davud'un *Es-Sünen* ve Suyûtî'nin *Câmi'u's-sagîr* adlı eserleridir. Şarih, en sahih bilgiyi elde edebilmek adına bazı durumlarda bu hadis kitaplarından birkaçını karşılaştırma yoluna gitmektedir.

“...Buhârî-i şerîf hadîslerinden birinde cenâb-ı Resûl-i kibriyâ 'aleyhi's-selâm vahyin bir nev'ini bâng-ı cerese ya'nî çan sadâsına teşbîh buyurmuşlardır ve ba'zen his ve letâfeti olan şey'e ve te'sirinin lûtf u dikkati olan şey'e sihr itlâk olunur.” (Öktay, 2008, s. 29).

3.1.2.4. Dinler Tarihi, Evliya Menkıbeleri ve Milli Şahsiyetler

Mesnevî şarihleri şerhlerinde yeri geldiği zaman başta İslam olmak üzere semavi dinlerden Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin tarihlerine atıfta bulunurlar. Dinler tarihine dair yapılan atıflar ise genellikle o dinin peygamberlerinin hayatlarına ve onların başlarından geçmiş ve insanlık için ibret sayılabilecek hadiseler ile ilgilidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in geneline bakıldığında peygamber kıssalarının önemli bir yer tuttuğu görülür. Yusuf suresinin 111. ayetinde Allah'ın, Hazreti Peygamber'e ve tüm insanlığa hitaben “Gerçekten de onların kıssalarında üstün akıllılar için bir ibret vardır.”¹¹ ifadesi kıssaların insanları doğru iletmek gibi bir amaç taşıdığını ortaya koymaktadır. “Kur'an'da yer alan 84

civarındaki olayları anlatan kıssaların amaçlarını altı maddede özetlemek mümkündür: a) İnsanlar arasında Tevhid'i hâkim kılmak, b) Hz. Peygamberin risâletini ve vahyi ispat etmek, b) İlahi dinlerin aynı kaynaktan geldiğini ortaya koymak, c) Yüce Allah'ın inananlara yardım edeceğini, inanmayanlara mühlet verdiğini veya azabı hatırlatmak, d) Seçkin kullara verilen nimetlere işaret ederek, güzel amel işlemelerine teşvik etmek, e) Şeytandan sakındırmak ve şeytan eksenli inançların yanlış olduğunu ortaya çıkarmak.” (Kaya, 2002, s. 37).

Es'ad Dede'nin şerhinde ismi geçen peygamberlerle ilgili anlatılan hadiseler genellikle Kur'an'da geçen kıssalarla bağlantılıdır. Şerhte geçen peygamberler, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. İbrahim, Hz. İdris, Hz. Yusuf, Hz. Yuşa, İslam büyükleri ise Hz. Ömer, Hz. Hüseyin, Ebu Hureyre ve Şems-i Tebrizî'dir. Milli şahsiyetlerden ise Sultan Sencer'in ismi geçmektedir.

“İn zamân cân dâmenem ber tâftest

Bûy-ı pîrâhân-ı Yûsuf yâftest

...Yûsuf 'aleyhi's-selâm'ın gönleğinin râyiha-ı tayyibesini buldı. Ya'nî Ya'kûb 'aleyhi's-selâm Yûsuf 'aleyhi's-selâm'ın bûy-ı pîrâhenin işmâm etdikde şevk ü iştiyâkı müzdâd oldığı gibi hakikat-ı şemse iştiyâkı nüzdâd oldı...” (Öktay, 2008, s. 175).

3.2. Lügatler ve Gramer Kitapları

Mesnevî şerhleri yapıları itibariyle iki katmanlı bir niteliğe sahiptir. Bu katmanlardan ilki bir dilden diğer dile tercüme edildiği için yazıldığı dilin gramer ve lügatî bilgilerini içeren filolojik katman; diğeri ise daha çok batınî izahı barındıran anlamsal katmandır. Mesnevî, Farsça yazıldığı için tüm şarihler, şerhlerine genellikle beyitleri tercüme etmekle başlarlar. Akabinde ise sözcüğün geldiği yabancı dilin -ki bu diller genellikle Farsça ve Arapçadır- gramer hususiyetleri ile ilgili bilgi verirler. Bazı şerhlerde ise durum bir adım daha ileriye götürülerek sözcüğün tarihçesi hakkında lügat ve kavaid kitaplarından hareketle izahat yapılır. Tabii dilin sözcük ve gramer hususiyetleri ile ilgili bu denli geniş bir açıklama yapabilmek için hem dilin kendisini çok iyi bilmek hem de o dilin filolojik yönü ile ilgili kaynaklara hâkim olmak gerekmektedir. Bu yönüyle de denilebilir ki şarihlerin en sık başvurdukları kaynakların başında lügatler gelmektedir. Mesnevî şerhlerinde kullanılan lügatler genellikle Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçedir. Öte yandan Farsça-Farsça, Farsça-Arapça ve Arapça-Arapça lügatler de kullanılmıştır. Sözcüklerin anlamları düzeyinde kullanılan sözlüklerin yanı sıra özellikle tasavvuf, din, hatta Mesnevî'ye dair terimlerin yer aldığı ıstılâhî sözlüklere de rastlanır.

Es'ad Dede, şerhinde çok sayıda sözlükten yararlanmışır. Şerhte kullanılan başlıca sözlükler; Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî*, Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrizî'nin *Burhân-ı Kâti*, Mütercim Asım'ın *Tercüme-i Kâmus*, Tıbyân-ı Nâfi, Cemâleddîn-i İncû'nun *Ferheng-i Cihângîr*, Joseph Britojians'ın *Şemsü'l-Lügat*, Tîk Çend Bahâr'ın *Bahâr-ı 'Acem*, Muhammed Gıyasüddin'in *Gıyâsü'l-lügat*, Vankulu'nun *Vankulu Lügati*, Şeyh Muhammed-i Dehlevî'nin *Mü'eyyidi'l-Füzela*, Şu'ûrî Hasan Efendi'nin *Ferheng-i Şu'ûrî*, İbni Kemal'in *Dakayku'l-Hakayık*, Muhammed Abdurrahim Kamî'nin *Keşfü'l-lügat* ve Râgıb el-İsfahânî'nin *El-Müfredât*'ıdır. Şerhte Abdülatîf el-Gucerâtî'nin Mesnevî terimlerini barındıran *Le'tâ'ifü'l-luğât* ile Seyyid Şerif Cürçânî'nin İslami ilimlere dair terimlerin yer aldığı *Et-Tarîkat* sözlükleri de kullanılmıştır. Ayrıca Cemâl-i Karşî'nin Cevherî'ye ait Arapça yazılmış *Es-Sıhâh* adlı sözlüğünü Farsçaya çevirdiği *Es-Surrâh Mine's-sihâh* adlı sözlüğü de şarih tarafından kullanılan diğer bir sözlüktür. Şarih, Hayyân Tevhidî'nin din, dil ve edebiyata dair notlarını içeren *El-Besâir ve'z-Zevâhir* adlı eserine de sözcüklerin anlamları için müracaat etmiştir. Gramer kitaplarından ise Mehmed Zihni Efendi'nin *Müntehab fî Ta'limi Luğati'l-'Arab* ve Mutarrizî'nin *Misbâh* adlı Arapça gramerinin anlatıldığı esere başvurulmuştur. Es'ad Dede diğer kaynak kullanımlarında olduğu gibi aynı beyitte yer alan kimi sözcüklerin izahı için birden fazla sözlük kullanır.

“Kâfirân ender mirâ pûzîne tab'

Âfetî âmed derûn-ı sîne tab'

(Kâfirân) kâfirin cem'idir. Kâfir fânın kesriyle sâtir ma'nâsıdır. Bî-dîn olan kimse dîn-i hakkı setr edip İslâm'a îmân eylemediğün kâfir denildi ve ehl-i Fûrs feth-i fâ ile de isti'mâl ederler ve kâfir

lâfzını hançer ile kâfiye kılarlar. Nitekim Letâyif-i 'Abdü'l-latîf ve Mü'eyyidü'l-fuzalâ ve Keşf ve Bahâr-ı 'Acem ve Münteheb gibi mu'teber kütüb-i lügatte musarrahtır." (Öktay, 2008, s. 297).

“Guft men ân âhû'em k'ez nâf-ı men

Riht in sayyâd hûn-ı sâf-ı men

(Âhû ceylan), Sünbül-zâde;

Nâfe-i müşk ol göbezdür kim düşer ceylandan

Çin iklimindedir ammâ o âhû başka soy” (Öktay, 2008, s. 224-225)

3.3. Mesnevî Şerhleri ve Diğer Şerhler

Mesnevî şarihleri genellikle şerh metodu ve Mesnevî beyitlerine getirdikleri yorumlar açısından kendilerinden önce ya da kendi dönemlerinde yapılmış Mesnevî şerhlerini de incelerler. Tabii şarih, kendisi gibi düşünen şarihlerin görüşlerini kendi şerhinde izah ettiği beyitleri desteklemek amacıyla kullanır. Kendisi gibi düşünmeyen şarihlerin ise yaptıkları izahları eleştirir ve çoğu kez doğru açıklamanın nasıl olduğu ile ilgili bilgi verir. Çoğu Mesnevî şarihi, şerhinde başka şarihlerin şerhlerini kaynak olarak kullanırken bazı şarihlerin ise hiçbir Mesnevî şerhine başvurmadıkları görülür. Örneğin İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* adındaki Mesnevî şerhinde birçok kaynak kullanmasına rağmen Mesnevî şerhlerine yer vermemiştir. Muhammed Es'ad Dede'nin Mesnevî şerhinde istifade ettiği Mesnevî şerhleri oldukça fazladır. Kaynak olarak kullanılan Mesnevî şerhleri sadece Türkçe olanlarla sınırlanmamış; Farsça ve Arapça yapılmış Mesnevî şerhlerine de müracaat edilmiştir.

Şarihin şerhinde kullandığı Türkçe şerhler, İsmail Rusûhî'nin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*'i, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Mesnevî*'si, Mustafa Şem'î'nin *Şerh-i Mesnevî*'si, Abdullah-ı Bosnevî'nin *Şerh-i Cezire-i Mesnevî*'si, Sarı Abdullah Efendi'nin *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'sidir. Müracaat ettiği Farsça Mesnevî şerhleri, aynı zamanda Hintli şarihler olan Şeyh Muhammed Efdal, Şeyh İmdadullah, Şeyh Veli Muhammed, Bahru'l-'ulûm Abdülali'nin *Şerh-i Mesnevî* adlı eserleri ile Muhammed Rızâ'nın *Mükâşefât-ı Rızâvi*'sidir. Arapça şerhlerden ise Şeyh Yusuf b. Ahmed'in *Mihnâc-ı Kavî fi Şerh-i Mesnevî*'si yer almaktadır. Şarih, Mesnevî şerhleri dışında Lamî'i Çelebi'nin *Şerh-i Dibâce-i Gülistân*'ını da referans olarak kullanmıştır. Muhammed Es'ad Dede, Mesnevî'nin ilgili şerhini izah ettikten sonra bu minvalde açıklama yapmış şarihlerin görüşlerine yer vermiştir. Çoğu beytin izahında birden fazla şarihin görüşlerine başvurmuştur.

“Aşk h'âhed kâ'in sühan bîrûn büved

Âyîne gammâz nebved çün büved

...Âyîne, bir kimsenin sırrını gizlemediği gibi ma'sûk-ı hakîkî dahî esrâr-ı tevhîdin ve Hakk'ın halkta zuhûrunu ve bi'l-cümle zerrât müzâhir-i şems-i zât olduğunı mestûr kalmayıp zâhir ü bâhir olmasını ister. (Şeyh Efdal ve Veli Muhammed kuddise sırrıhumâ)” (Öktay, 2008, s. 95).

3.4. Mevlânâ ve Şarihin Kendi Eserleri

Mesnevî şarihleri bazı durumlarda şerh ettikleri beyitlerin içerdikleri tasavvufî manayı izah etmek amacıyla Mevlânâ'nın başka bir eserinden alıntı yaparlar. Eserlerden yapılan alıntılar genellikle şarihin yaptığı açıklamayı kuvvetlendirmek amacıyla. Muhammed Es'ad Dede, şerhinde Mevlânâ'nın *Mesnevî*, *Divân-ı Kebîr* ve *Fihî Mâ Fih* adlı eserlerinden istifade etmiştir. Öte yandan şarihin kaleme aldığı eserleri dışında kendine ait sadece iki beyit bulunmaktadır. Şaire ait bu beyitler tasavvuf içeriklidir.

“Cenâb-ı Mîrzâ Rızâ'nın ityân eylediği üç beyit cenâb-ı pîr-i dest-gîrin Divân-ı Kebîr'inin evvelinde vâkı' uzunca bir manzûmeden menkûldür.” (Öktay, 2008, s. 165).

“...cenâb-ı Hudâ'nın (sebekat rahmeti 'alâ gazabî) muktezâsınca gazabı tahtında rahmet mestûrdur. Li-muharririhî'l-fakîr:

Cemâlinde celâli gizlidir bil

Celâlinde cemâli gizlidir bil” (Öktay, 2008, s. 267)

3.5. Tarih ve Biyografi Kitapları

Muhammed Es'ad Dede'nin şerhinde tarih kitaplarından ziyade biyografik çalışmalar daha çok yer tutar. Es'ad Dede'nin kullandığı biyografik kaynaklar genellikle Mevlânâ ve Şems-i Tebrizî'nin hayatları ile tasavvuf büyüklerinin hayatlarına dair eserlerdir. Şerhte geçen biyografik kaynaklar ise Ferîdun Sipehsâlâr'ın *Menâkıb-ı Sipehsâlar* ve Molla Camî'nin *Nefahatü'l-üns* adlı eseridir.

“Çün hadîs-i rûy-ı Şemse'd-dîn resîd

Şems-i çârum âsmân ser der keşîd

Rûy bunda zât ma'nâsınadır. Şemseddîn cenâb-ı Şemsü'l-mille ve'd-dîn-i Tebrizî'dir ki cenâb-ı pîr-i dest-gîr musâhabetinden fâ'ide-i 'azîme müşâhade eyledi ki tafsîli Menâkıb-ı Sipehsâlar'da beyân olunmuştur.” (Öktay, 2008, s. 174).

3.6. Diğer Eserler (Belagat, Astronomi, Felsefe, Tıp vb.)

Yukarıda isimleri zikredilen kaynaklar dışında Es'ad Dede, ünlü Arap âlimi Teftâzânî'nin belagat ilmini konu edindiği *El-Muṭavvel* ve İbni Sinâ'nın tıp ilmini anlatan meşhur eseri *Kânûn*'a müracaat etmiştir. Teftâzânî'nin yazdığı *el-Muṭavvel* ve bundan özetlediği *el-Muḥtaşar* medrese eğitime damgasını vuran, halen geleneksel tarzda eğitim veren kurumlarda okutulmaya devam eden en önemli eserlerdendir (Özen, 2011, s. 303). Nitekim Es'ad Dede'nin biyografisine bakıldığında onun Şeyh Temîmî'den *Mutavvel* dersleri aldığı görülmektedir.

“...Veyahut tağlîb tarîkıyla ola ki sohbet-cûluk kenîzekin sıfatı idi zergere gâlib kılındı velâkin müzekker ve mü'ennes olan mahalde müzekkeri mü'ennese gâlib kılarlar ve bunda emr-i bi'l-'akdir denilirse cevâb verilir ki burada tağlîb-i mevcûd bir ma'dümdür ki 'an karîb mevcûd olacaktır. Bu bahs Mutavvel'de mezkûrdur.” (Öktay, 2008, s. 214-215).

Sonuç

Türk tasavvuf hayatının en önemli eserlerinden olan Mevlânâ'nın Mesnevî'si, yazıldığı tarihten itibaren Müslüman camianın teveccühünü kazanmış önemli eserlerden birisidir. Mesnevî'nin içerik itibarıyla iletmeye çalıştığı evrensel mesaj, tüm insanlığa yönelik olduğu için bu yapıt birçok dünya diline çevrilmiştir. Evrensel hitap edebilmeyi başarmış olan Mesnevî, yazıldığı dönem ve amaç itibarıyla salıklere tasavvufî mertebeleri anlatarak onları doğru yola iletmeyi gaye edinmiştir. Hâkim Senâ'î ve Feridüddin-i Attâr'a ait eserlerin Mevlânâ üzerinde büyük tesiri olmuş ve Mesnevî'nin fikrîsel anlamda oluşumuna büyük katkı sağlamışlardır. Mesnevî'nin toplum üzerindeki bu geniş çaplı etkisi onun daha iyi anlaşılmasına yönelik faaliyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve bu sayede Mesnevî şerhleri ve tercümeleri ortaya çıkmıştır. Mesnevî'de anlatılan fikirlerin daha iyi anlaşılmasını misyon edinen şarihler, şerhlerini kimi zaman hükümdara kimi zaman saraya mensup bir bürokrata kimi zaman da belirli bir muhataptan ziyade tüm halka sunmuşlardır. XV. yüzyılda yazılan ilk Mesnevî şerhiyle birlikte bu gelenek başlamış ve günümüzde de halen devam etmektedir. Mesnevî'yi okuyan her şarih, kendi bilgi birikimi ve bakış açısı ölçüsünde ona yeni bir soluk getirmeye çalışmış ve böylece XV. yüzyıldan günümüze kadar hemen hemen her yüzyılda birden fazla Mesnevî şerhi ortaya çıkmıştır. Kimi şarihler belirli beyitleri izah etmekle yetinirken kimi şarihler de altı cildin tamamını şerh etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Tabii istinasız her şarih, şerhinde az ya da çok farklı bilim dallarında yazılmış olan kaynaklara başvurmuştur. Şarihin beslendiği kaynakların sayısını ve niteliklerini belirleyen temel faktör ise onun bilgi hazinesi ve kültürel alt yapısıdır. Şarihlerin dinî bilgileri ve yabancı dile olan hâkimiyetleri şerhin niteliğini bir kat daha arttırmıştır.

XIX. yüzyılın önemli şarihlerinden Muhammed Es'ad Dede, Mesnevî'nin 360 beytini şerh etmiş ve eserini yarım bırakmıştır. Biyografisinden hareketle kitaplara aşırı derecede düşkün olan Es'ad Dede Selanik'te başladığı eğitim hayatını İstanbul'da devam ettirmiştir. Din, dil ve tasavvuf ağırlıklı bir eğitim alan Es'ad Dede, devrin önemli hocalarından yine bu minvalde dersler almıştır. Tahsil ettiği dersler ve öğrenmiş olduğu Arapça ile Farsça kendisine Mesnevî'yi şerh etme yolu açmıştır. Bütün Mesnevî şerhlerinde olduğu gibi klasik metodu tercih eden Es'ad Dede, şerhinde dolaylı veya doğrudan elliden fazla kaynağa yer vermiştir. Ayet ve hadislerin yoğunluklu olarak kullanıldığı şerhte, tasavvufî eserlerden İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* ve *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* eserlerine sık sık başvurulmuştur. Dinî kaynaklara genellikle Mesnevî'nin çözülmesi müşkül beyitleri için müracaat

edilmiştir. Mesnevî'de yer alan beyitlerin filolojik çözümleri içinse Türkçe-Farsça ve Türkçe-Arapça sözlükler ile kavaid kitapları kullanılmıştır. Es'ad Dede, kendisi dışında Mesnevî şerhi yapmış şarihlerin şerh metodu ve beyitlerin izahlarına getirdikleri yorumları görmek için birçok Mesnevî şerhine müracaat etmiş ve eserinde onları temel referans kaynak olarak esas almıştır. Mesnevî'yi ve Mevlânâ'nın tasavvuf öğretisini daha iyi anlayabilmek ve onları düşüncelerine dayanak kılabilmek için şerhine Mevlânâ'nın Mesnevî dışındaki eserlerini de almıştır. Öte yandan misal olarak verdiği din ve tasavvuf büyüklerinin hayatları için biyografi kitaplarına başvurmuş; belagat ve tıp kitaplarına da yeri geldikçe şerhinde müracaat etmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Eflakî, (1973). *Âriflerin menkıbeleri-II*. (1. Baskı). (T. Yazıcı, Çev.), Hürriyet Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1961). *Büyük tefsir tarihi*. (1. Baskı). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ceyhan, S. (2004). Mesnevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 29, ss. 325-334), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2000). *Tasavvufî şiir şerhleri*. (4. Baskı). Kapı Yayınları.
- Çelik, İ. (2005). Klasiklerimiz/XIII-Mesnevî-i Manevî. *Tasavvuf-İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Mevlana Özel Sayısı, 8 (14), 661-696. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tasavvufdergisi>
- Çınarcı, M. N., Botaliç, M. (2022). Türkçe Mesnevî şerhlerinin kaynakları. *Social Sciences and Humanities Studies*, 3 (20), 57-84. <http://dhs.ff.untz.ba/index.php/home/index>
- Dağlar, A. (2009). *Şem'i Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. cilt) (inceleme-tenkitli metin-sözlük)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim Türkçe meali*. Erişim 10.06.2016, http://www.kuranikerim.com/m_diyanet_index.htm
- Güleç, İ. (2002). *İsmail Hakkı Burûsevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin incelenmesi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Güleç, İ. (2008). *Türk edebiyatında Mesnevî tercüme ve şerhleri*. (1. Baskı). Pan Yayınları.
- Güllüce, H. (2008). Mesnevî'de temsili anlatım ve hikâye ve temsillerle Kur'an ayetlerinin açıklanması," *Erdem*, 18 (50), 130-160. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem>
- Gümüş, S. (1990). *Tefsirin kaynakları*, (1. Baskı). Kayıhan Yayınevi.
- İsmâ'îl b. Muhammed el-Aclûnî, (1997). *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs emme'stehire mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs* (Şeyh Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Haz.). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kaya, R. (2002). Kur'an-ı Kerim kıssaları ve düşündürdükleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11/2, 31-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd>
- Kılıç, A. (Tarihsiz). Dağılmış incileri toplamak: Şerh tasnifi denemesi. *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye.
- Konuk, A. A., (2011). *Mesnevî-i Şerif şerhi*. (M. Tahralı ve S. Eraydın, Haz.). (1. Baskı). Selçuk Kitabevi Yayınları.
- Kortantamer T. (1994). Teori zemininde metin şerhi meselesi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1 (8), 1-10. https://turkdiliveedebiyati.ege.edu.tr/tr-5075/bolum_dergisi.html
- Müslim, (Tarihsiz). *Sahih*. Dâru'l-İhyâ'i't-Turasi-Arabî, Beyrut.
- Öktay, N. (2008). *Muhammed Es'ad Dede ve mesnevî şerhi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Özdemir, M. (2016). Mesnevî'nin Türkçe şerhleri. *Turkish Studies*, 11/20, 461-502. <https://turkishstudies.net/turkishstudies.jsp>

- Özen, Ş. (2011). Teftazani. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 40, 299-308), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tanyıldız, A. (2010). *İsmâil Rusûhî-yi Ankaravî, Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. cilt) (inceleme-tenkitli metin-sözlük)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Yardım, A. (2008). *Mesnevî hadisleri*. (1. Baskı). Damla Yayınevi.
- Yılmaz, O. (2007). Klasik şerh edebiyatı literatürü. *Talid, Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5 (9) 278-289. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid>

¹ Türkçe Mesnevî şerhlerinde kaynak kullanımına dair geniş bilgi için bkz.: Mehmet Nuri Çınarcı, Melinda Botalıç (2022). “Türkçe Mesnevî Şerhlerinin Kaynakları”, *Social Sciences and Humanities Studies*, S. 19, s. 57-84

² Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın. Bakara-40.

³ Fakirlik benim övüncümdür ve onunla iftihar ederim. Ali Yardım “Mesnevî Hadisleri” adlı çalışmasında bu sözün metin ve senet olarak kaynaklarda tespitinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Detaylı bilgi için bakz.: Ali Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2008), 67-68.

⁴ Yeryüzü Rabbinin nuru ile aydınlanır. Zümer/69.

⁵ Muhammed Esad Dede'nin hayatı ile ilgili bilgi veren kaynaklar için bkz.: Azime Merve Başkan, *Hüseyin Vassâf'ın Es'adnâme Adlı Eseri (Metin-İnceleme)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), Mustafa Tatçı, Cemal Kurnaz, “Mehmed Esad Dede.”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2003), 28/469-470. (2000), Semih Ceyhan, “Tâhîrî'l-Mevlevî'nin Mahfil Dergisi'ndeki Hâtîrâtı Işığında Mesnevîhân Selânikli Mehmed Es'ad Dede”, *Tasavvuf*, 26, (2010), 25-70, Sadık Albayrak, “*Son Devir Osmanlı Uleması*,” (İstanbul: Medrese Yayınları, 1980).

⁶ Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen... Tahrîm-6.

⁷ Ben ondan hayırlıyım. Sad-76.

⁸ Allah'ın yeri geniş değil miydi? Nisa-97.

⁹ Aclûni Keşfu'l-hafâ, II, 132.

¹⁰ Müslim, Sahih-i Müslim, 13/167.

¹¹ Yusuf-111.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Doç. Dr. Mehmet Nuri Çınarcı

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede “Etik Kurul İzni”ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.